

УДК 811.161.2'20

doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2019.71.10392>

ОЙКОНИМНИЙ КОД ЯК ВИЯВ ДУХУ Й БУТТЯ, ТРАДИЦІЙ ТА НОВАТОРСТВА НАЗВОТВОРЕННЯ

Віра КОТОВИЧ

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кафедра філологічних дисциплін та МВПШ,
вул. Леся Курбаса, 2/201, Дрогобич, Львівська обл., Україна, 82100
тел. (0 324) 41-34-07
e-mail: virako@ukr.net*

[*Іваненко О. В.* Назви поселень Сумщини. Історико-етимологічний словник / О. В. Іваненко. – Київ : КММ, 2017. – 336 с. – (Серія “Бібліотека української ономастики”)].

У час, коли найбільшим накладом виходять брошури на взір “Магія твого імені”, коли окремі аматори-краєзнавці та вчені мужі намагаються довести, що в назві поселення простежується не дух українця-автохтона, а сліди мов тюркських, арабських, санскриту тощо, з’яву ґрунтовної ономастичної праці сприймаємо як свято й торжество науки. Таким святом стало видання словника “Назви поселень Сумщини” Олександра Іваненка, що побачило світ 2017 р. у серії “Бібліотека української ономастики”.

Створений у кращих традиціях київської ономастичної школи, словник є справжньою відрадою передусім для спраглих істинного наукового потрактування ойконімії своєї малої батьківщини сумчан, а далі й для усієї наукової ономастичної спільноти України, для якої дотик до мудрості, закованої у словоназві – щоденна праця та духовна потреба.

Сучасні студії ойконімікону Сумської області мають певну традицію. Вони розпочалися у зв’язку з ретельним опрацюванням народної географічної термінології та породженої нею мікротопонімії в контексті вивчення топонімів усього Чернігівсько-Сумського Полісся. Об’ємну роботу при цьому провела Є. Черепанова, зібравши та проаналізувавши тисячі географічних термінів Чернігівської та Сумської областей.

Назви багатьох поселень Сумщини опрацьовано в розвідках Т. Поляруш. Учена виконала порівняльне дослідження словотвору гідронімії, мікротопонімії та ойконімії регіону, довела, що в умовах українсько-російсько-білоруського етно-, лінгво- та історичного середовища, на тлі багатой поліської природи формувався локальний мікротопонімікон, який особливо тісно пов’язаний із місцевими говорами та природно-географічними особливостями краю. Немало таких мікротопонімів без будь-яких словотвірних змін стали назвами поселень.

“Етюдями з топонімії Сумщини” назвала одне зі своїх наукових видань Т. Беценко. Авторка розглянула не тільки ойконіми, але й гідроніми та

мікротопоніми краю. Намагаючись подати відомості про генезу ойконімів у доступній формі, вона доповнила наукові версії інформацією як з відомих лінгвістичних та історичних, так і краєзнавчих джерел.

Перу О. Бабичевої, А. Корепанової належать студії про різні розряди топонімів Сумської області, з назвами заселених людиною об'єктів включно.

Риску під дослідженням власне ойконімії Сумщини підвів автор кандидатської дисертації та історико-етимологічного словника О. Іваненко.

Праця Олександра Іваненка “Назви поселень Сумщини” – це 1 700 словникових статей, 1 700 поглядів на назви поселень, які побутують зараз на Сумщині або були тут у минулому. Поглядів наукових, хоч народноетимологічні версії дослідникові теж відомі і він коректно про них пише, даючи читачеві зрозуміти їхню переважно художню цінність.

Словникові, що став об'єктом нашого аналізу, передує короткий вступ, у якому дослідник указує на географічне розташування та ландшафт сучасної Сумської області; простежує дві хвилі колонізації регіону; спираючись на ойконімію, характеризує мовні риси території (констатує, як українсько-білорусько-російські мовні контакти знаходять свій вияв у фонетичному оформленні назви); називає джерельну базу дослідження та коротко аналізує сучасні лінгвістичні дослідження топонімії Північно-Східного Полісся, а принагідно – і стан вивчення всього українського ойконімікону.

“Ключ до розуміння топонімії ховається у словотворі”. Ця фраза, виголошена колись видатним ученим Юрієм Карпенком, сьогодні стала засадничою для усіх ономастичних пошуків. Зі словотвору розпочинає підхід до генези ойконімів і Олександр Іваненко. Тож для ономаста, до прикладу, *Авраменкове* (с. 20), *Баранове* (с. 26), *Боброве* (с. 35) – назви поселень, утворені за однаковою словотвірною моделлю (первісно посесиви на *-ов(е)* від антропонімів *Авраменко*, *Баран*, *Бобер/Бобр*), тоді як народна етимологія, приймаючи відпрізвищеве походження першої назви, шукає в двох інших вказівки на місце *випасу баранів* та *розведення бобрів*.

Народні перекази не провокують ученого до невмотивованих висновків. Хай там що пропонують інтерпретатори-аматори, у Олександра Іваненка *Безкровне*, *Безсокирне* (с. 28) – ойконіми, утворені від антропонімів *Безкровний*, **Безсокирний*; *Безсалівка* (с. 28) – дериват на *-ів-к(а)* від антропоніма **Безсал(о)*, **Безсалий*; *Копійки* (с. 130), *Коржі* (с. 131) – відантропонімні ойконіми тощо. Щоправда, зрідка версію місцевих краєзнавців учений наводить першою, як-от: *Білокопитове* “... назва села пов'язана з назвою пагорба, який нагадував кінське копито: по всьому пагорбі було видно білі пласти родовища крейди. Утім, не виключаємо, що ойконім може бути посесивом на *-ов(е)* від антропоніма *Білокопит*” (с. 33–34). Гадаємо, що перша версія заїмпонувала дослідникові ще й з огляду на паралельну фіксацію назви поселення в документах XVIII ст. не тільки як *Білокопитове*, але й як *Бѣлокопитъ*.

Назагал імпонує коректне ставлення ученого-лінгвіста до поглядів краєзнавців чи до відмінних від авторських думок “колег по цеху”. До прикладу, с. *Бошівка*. Колишня назва *Бож* (В. Гагін). Стара назва села (якщо вірити даним Г. І. Гагіна) мала утворитися за допомогою форманта *-ів-к(а)* < *-ев-к(а)* не від гідроніма *Біж* (фіксується у формах *Бежъ*, *Бѣжъ*), що в Недригайлівському районі См., який не межує з Кролевецьким, а від гідроніма **Бож*, який тепер може мати назву *Божок*, ручай у Крл. См. Отлушення *ж > ш* відбулося, ймовірно, на рівні ойконіма.

Якщо ж версія Г. І. Гагіна не знайде підтвердження, то назву села доцільно розглядати як похідне на *-ів-к(a)* від антропоніма *Бош*, порівняймо ст.-укр. Сахно *Бош*, 1666 р., сучасне українське прізвище *Бош* (с. 38–39).

Окремим ойконімам словника Олександра Іваненка “поталанило” особливо. Йдеться насамперед про *Охтирку* (с. 198–203). Словникова стаття про це містечко займає шість сторінок і містить історико-етимологічний матеріал з аналізом тюркської, литовської, іранської (індоарійської) та слов’янської “версій походження цієї цікавої й етимологічно неоднозначної назви” (с. 200). Детальнішими за інші є розмірковування про генезу назв поселень *Всадки* (с. 66); *Гостробири* (с. 78); *Добрянське* (с. 91); *Закумське* (с. 102); *Залізняк* (с. 103); *Кимличка* (с. 121); *Кролевець* (с. 139); *Куплеваха* (с. 143); *Потопах* (с. 224); *Риботень* (с. 233); *Собич* (с. 256); *Суми* (с. 267–269); *Товста* (с. 274); *Чаплиці* (с. 290); *Шакутівщина* (с. 301) та ін.

Нерідко вчений вдається до такого прийому, як реконструкція ойконімотвірних географічних термінів (с. *Гостробири* < **гостробур* ‘сосновий ліс’ (с. 78); с. *Обложки* < **обложки* < *облоги* (с. 190); с. *Олешня* < *Олешня* (потамонім) < **олешня*, порівняймо *олешник*, *олешняк* ‘вільшаний ліс’ (с. 195); с. *Перекір* < **перекір* < **перекор*, порівняймо *перекорёк* ‘окрема ділянка лісу; лісний острів’ (с. 208); с. *Подільки* < **подолок*, **подолки* < *подол*, порівняймо *подоли*, *поділи* ‘рівна низина’ (с. 219); с. *Розсоші* < *Розсоші* (урочище) < **розсох*, порівняймо *розсоха* ‘русло висохлої ріки’, ‘розгалуження русла ріки’ (с. 236); с. *Рубанка* < **рубанка* *‘місце вирубки’ (с. 238) та ін.); антропонімів (с. *Лифине* < **Лифа* (с. 151); *Овлаші* < **Овлаш* < *Евлаш* (с. 192) та ін.); с. *Пластюки* < **Пластюк* (с. 217); с. *Рогинці* < **Рогинець* (с. 235); с. *Рожковичі* < **Р(а)ож(ш)кович* (с. 235); с. *Ростов* < **Рост*, порівняймо *Ростко* (с. 237); с. *Сапушине* < **Сапуша*/**Сопуша* або **Сапуха*, **Сопуха* (с. 245); с. *Скуносове* < **Скунос* (с. 253); с. *Ховзівка* < **Ховз* (< **Холз*) (с. 285); с. *Чигин* < **Чига* (с. 298) та ін.); гідронімів (с. *Біловоди* < р. **Біловод*; с. *Кияниця* < р. **Кияниця* (с. 122); с. *Куплеваха* < р. **Куплеваха* (с. 143); с. *Сопич* < р. **Сопич* (с. 258–259); с. *Ходуня* < р. **Ходуня* (с. 286); с. *Яструбине* < р. **Ястребенья* (с. 315) та ін.); (мікро)топонімів (с. *Жари* < **Жар* (с. 97); с. *Закубанка* < **Закубанка* < *За* + **Кубанка* (с. 102); *Обтове* < **Он(б)тове* (с. 191); с. *Перекопівка* < **Перекоп* (с. 208); с. *Пересипки* < **Пересипка*; с. *Світівщина* < **Світове* (с. 247); с. *Сутиски* < **Сутисок* (с. 269); с. *Ціпка* < **Ці(е)пка* (с. 289); с. *Шатрище* < **Шатрище* (с. 302–303) та ін.).

Деякі ойконіми отримують у рецензованому словнику варіантне потракування: с. *Єрчиха* < особова назва **Єрчиха* < **Єрко*, порівняймо *Єркін*/гідронім **Єрчиха*, порівняймо *Єрчак*, а для реконструйованого гідроніма – географічний термін **єрчиха*, порівняймо *єрка*, *єрик* ‘старий рукав ріки, який наповнюється водою лише під час паводку’ (с. 96–97); с. *Кимличка* < (мікро)топонім **Колмичка*/**Комличка*, порівняймо гідронім *Калмичка*/антропонім **К(о)лмичка*/ географічний термін **Кимличка* < **Килмичка* < **Кьlmica* < **кьlmica* < **кьlm(a)*, гіпотетичну мотивацію яких можуть висвітлювати апелюючи на зразок ст.-укр. *коулма* ‘перевал; рос. *кільма* ‘в’яз, ільм’; блр. діал. *коўма* ‘товчена картопля, *колма* ‘льодова кірка на снігу’; *колма* ‘вода, яка виступає поверх льоду’ (с. 121) та ін. Наведене є свідченням того, що ойконіміка – надійний і часто єдиний архів утрачених чи не зафіксованих іншими джерелами онімів та апелюючи.

Аналіз ойконіма як відантропонімного утворення без формальних дериваційних ознак спирається зазвичай на джерельне підтвердження такого факту: назва с. *Баїха* (с. 24) може бути утвореною від однойменного мікротопоніма, позаяк

такий онім побутує як частина села *Річки* того ж Білопільського району; с. *Бережне* (с. 29) – похідне від прізвища конкретної особи – першого мешканця села Пилипа *Бережного* тощо.

Ретельне синхронно-діахронне дослідження дає змогу Олександрові Іваненку простежити, як і чому відбувалася зміна окремих назв. Скажімо, с. *Кучерівка*: за фамільними паперами, заселене з 1609 р. Леонтієм *Кочурою*, від якого отримало свою назву. Згадується 1722 р.: “... гетьман отъехал ... с Глухова до *Кочеровки*, маестности своей ... въ *Кочеровцѣ...*”; 1735 р.: “... въ *Кучеровку...*”; 1779–1781 рр.: “... от села *Кучеровки*”; 1859 р.: село *Кучеровка* (*Кочуровка*) при рч. Калиновкѣ <...>.

Первісна форма – похідне на *-ів-к(а)* < *-ов-к(а)* від антропоніма *Кочура*, порівняймо сучасне укр. прізвище *Кочура*. Форма *Кучерівка* – результат переоформлення первісної назви *Кочуровка* під впливом особової назви *Кучер* [або й прикметника *кучерявий*. – В. К.] (с. 145). І такі приклади – не поодинокі.

Будова ойконіма спонукає вченого говорити про різні шляхи постановня формально подібних назв, як-от: с. *Барилівка* (с. 26) – похідне на *-ів-к(а)* від антропоніма *Барило* (пор. ст.-укр. *Андрѣй Барыло*), а назва с. *Барило* (с. 26) – похідне від онімізованого географічного терміна *барило* ‘узвиштя в загальному значенні’ і тільки на другому місці – як імовірно похідне від антропоніма *Барило*; ойконім *Буймер* (с. 43) – архаїчний посесив на **-jь* від особової назви **Буймерь*, а назва поселення *Буймерівка* – похідне на *-ів-к(а)* уже від ойконіма *Буймер* або від відомого антропоніма *Буймеров*.

Ойконіми, утворені за допомогою архаїчного суфікса **-jь*, виділимо осібю. Як виявилось, таких назв на Сумщині небагато: *Вороніж*, *Путивль*, очевидно ще *Буймер*, *Кагань*, *Хотовиж* (теп. *Фотовиж*), імовірно – *Хотінь*. Про *Вороніж* та *Путивль* написано, ми би сказали, аскетично: похідне від особового імені **Воронѣзь* + суф. **-jь* (с. 65) та особової назви **Путив*, **Путим* (*-мл- // -вл-*) + індивідуально-посесивний суф. **-jь* (с. 229). Можливо, для ономастів досить указівки на те, що “саме тут існувало згадане в літописі під 1177 р. місто *Вороніж*” (с. 65), та покликання на авторитетне видання “Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі” (с. 229), де про *Путивль* розмірковує А. Корепанова. Однак для пересічного читача, гадаємо, варто було глибше описати шлях становлення таких архаїчних праназв.

Щодо генези ойконімів *Буймер*, *Кагань*, *Фотовиж*, *Хотінь*, то в автора, очевидно, є певні сумніви. Тому він детально пояснює, що уможливило реконструкцію твірного східнослов'янського антропоніма **Буймирь* (с. 43); наводить імовірні версії походження ойконіма *Кагань* від мікротопонімів на зразок *Каган* – ліс, поле та яр, порослий лісом; назва урочища, або від онімізованого географічного терміна *кагань* ‘чашоподібна низина, поросла лісом’, чи рос. діал. (сибірськ.) *каган* ‘озера’, ‘озера на заливній луці’, ‘озера, що пересихають’, які, за Р. Козловою, можна виводити з **kьlganь* з абсорбцією плавного (с. 113); розмірковує, що ойконім *Фотовиж*, засвідчений у джерелах 1638 р. як “села *Хотивижа*”; 1779–1781 рр.: “и селе *Хотевижѣ*”; 1866 р.: “*Фотивижъ* при руч. Смоланкѣ”, міг бути похідним від особового імені **Хотовидь* + **-jь* у посесивній функції, але й міг походити від назви р. **Хотовижа*, що пізніше була оформлена суф. *-к(а)* (с. 282–283); вважає, що назва поселення *Хотінь* пов'язана з гідронімом *Хотень*, а сам гідронім може бути похідним від слов'янського автохтонного імені **Хотѣнь* + суф. **-jь* (с. 288).

Читачеві словник дає відповідь не тільки на питання, задекларовані у передмові “звідки походить назва міста, села, селища”, але й на низку інших запитань: коли згадано поселення у відомих документах, чи змінювалася і як змінювалася його назва, які історичні, географічні та мовні фактори впливали на зародження, розвиток, становлення та зміну ойконіма тощо. Звісно, є в словнику й таке, чого мешканці сіл, наприклад, *Великий Самбір*, *Есмань*, *Малий Самбір*, *Миропілля*, *Пекарі* тощо не дошукаються. Бо назви ці, як слушно вважає Олександр Іваненко, принесли на Сумщину жителі інших територій у пам’ять про свою малу батьківщину. А це вже, кажучи мовою ономакультурології, – зона не ближньої, а дальньої периферії; тож про їхню генезу, як про походження базового ойконіма, автор не пише. Хтозна, можливо у потенційному доповненому та перевиданому виданні вчений піде далі й розповість про шлях становлення не тільки ойконімів, але й усіх твірних етимонів: антропонімів, гідронімів, мікротопонімів тощо. А те, що нове видання словника необхідне, переконують ще й приблизно 300 поселень Сумщини, які в контексті Закону про декомунізацію стали, на щастя, називатися по-новому, або повернули собі давню назву.

А наразі вітаємо Чернігівсько-Сумське Полісся і всю Україну: словник “Назви поселень Сумщини” є! І не просто словник, а *пишний яр*...